

Рецензія

офіційного опонента на дисертацію Геннадія Олександровича Корольова на тему «*Федеративні проекти в Центрально-Східній Європі: зародження, еволюція та реальна політика (1815 – 1921 рр.)*»,

представленої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія, науковий консультант доктор історичних наук, професор Верстюк Владислав Федорович

Рецензоване дисертаційне дослідження присвячене надзвичайно актуальній з наукової та суспільно-політичної точок зору проблемі – ідеї федералізму та потребам і можливостям її реалізації в модерний період в особливо важливому з позицій сучасної України регіоні Центрально-Східної Європи. Трактуювання ідеї федералізму змінювалося в залежності від історичної епохи та географічного простору і «обросло» численними спотвореннями і фальсифікаціями. Саме історичний підхід і аналіз покликані розставити крапки над «і». Для сучасного трансформаційного періоду розвитку України ця проблема набуває особливого значення у зв'язку з використанням елементів ідеї в антиукраїнських цілях. Тому дослідження її виникнення, еволюції і реалізації в світовому і регіональному масштабах є вкрай затребуваним. А підхід Здобувача до її репрезентації слід вважати дуже плідним. Його дисертаційне дослідження цілком вписується в актуальний для світового історієписання тренд інтелектуальної історії.

У вступній частині дослідження чітко і кваліфіковано окреслено всі основні його елементи – гіпотезу, об'єкт, предмет, просторові і часові рамки, мету і завдання, структуру, новизну, практичну значущість і апробацію. Треба підкреслити, що результати дослідження презентувалися Автором не тільки в Україні, а й закордоном, зокрема в наукових центрах Польщі, Австрії, США, Німеччини, Японії. Вони оприлюднені в монографіях, статтях і оглядах в поважних українських і зарубіжних виданнях. Все це надає дослідницькому проекту важливого історіографічного значення.

Лабораторія дисертації представлена в традиційному першому розділі. Обрана проблематика спонукала Автора до узагальненого і, водночас, вибіркового аналізу нагромадженої наукової і публіцистичної літератури багатьма мовами. Треба сказати, що з цим завданням він успішно впорався, запропонувавши нетрадиційний підхід до оцінки історіографічного доробку. Насамперед він виокремив праці інтелектуалів і показав, що їх розмірковування впливали з реакції на міжнародну ситуацію «між Німеччиною і Росією», тобто з візії історичних прав народів в тогочасних імперіях. Тому більшість федеративних проектів вийшли з-під пера польських, чеських та угорських інтелектуалів і політиків, котрі постійно оглядалися на минуле. Не залишались осторонь російські і німецькі інтелектуали. В більшості інтелектуальні пошуки звелися до формування проекту центральноєвропейської федерації «малих» народів, яка повинна була збалансувати міжнародну ситуацію в Європі між Німеччиною і Росією. Підставою цих проектів була переважно антиколоніальна риторика.

Окремо виділено і піддано аналізу праці з вивчення та інтерпретації політики федералізму в Центрально-Східній Європі, зокрема австро-угорський і російський варіанти. Наголошено на пріоритеті вивчення теми російського правника і філософа Олександра Ященка. Дано змістовні і критичні оцінки вкладу у вивчення проблематики федералізму цілої низки політиків, правників, істориків і соціологів зі світовим ім'ям, а також призабутих або менш знаних. Автору дуже добре вдалося показати як змінювалися підходи та інтерпретації ідеї федералізму в залежності від суспільно-політичної обстановки і стану інтелектуального простору.

У методологічному підрозділі першого розділу цілком слушно окреслено термінологічний апарат дослідження і стверджено мінливий (історичний) характер вживання та розуміння всіх термінів, пов'язаних з проблематикою, а також величезний вплив на їх тлумачення ідеологічних чинників. Приваблює також розуміння і пояснення Дисертантом способів (моделей) інтерпретації фактичного матеріалу в запропонованому дослідженні з інтелектуальної історії, хоча й викликає певні дискусійні спокуси (про це нижче).

Характеристика джерел у третьому підрозділі першого розділу подана фахово, не викликає заперечень і є репрезентативною для підготовки наукових висновків. А поділ джерельного матеріалу на історіографічну, персональну і актову частини є цілком логічним. Хоча, зрозуміло, хронологічні рамки дослідження роблять проблему джерел невичерпною. Тож Автор цілком обгрунтовано наголошує на запровадженні в науковий обіг мало- або й незнаних ще документів, що зберігаються в архівосховищах України і закордонних (Амстердама, Відня, Вільнюса, Москви, Праги, Варшави).

Другий розділ представляє собою «загальну картину» виникнення і видозмін федеративних ідей в Європі у ХІХ ст. Він містить п'ять підрозділів, в яких послідовно розглянуто різновиди федералізму, що народились серед еліт народів Центрально-Східної Європи. Здобувач стисло і містко охарактеризував ідейні та суспільно-політичні передумови і підстави зародження та поширення федералістичних ідей серед європейських народів, зокрема і в зв'язку з розподілом народів Центрально-Східної Європи між трьома імперіями, що увійшло у суперечність з ідеями Просвітництва і Французької революції. Виникла потреба переосмислення ідеології влади як такої і нації як спільноти. Можна погодитись із Здобувачем, що ідеї федералізму в регіоні розвивались в річищі двох імперських ідеологічних традицій – російської і австрійської. Важливо підкреслити, що обидві традиції розвивались на тлі конструювання історії. Вони стимулювали роздуми освічених кіл над проблемами вдосконалення політичного устрою імперій. В Росії ці конструкції мали панславістське спрямування і вступали у протиріччя з модерною національною ідеологією, а в Австрії – на децентралізацію на засадах «історичних прав» народів. Але і перші і другі були утопічними конструкціями в тогочасних умовах, оскільки їх автори оперували історичним матеріалом для обгрунтування зовсім нових та інакших форм організації суспільства. Історичні приклади в цьому випадку (як і у всіх інших!) провадили не до реальності, а до зниклої

реальності (або Уявлень про неї). Історія, як це не прикро, не найкращий «вчитель життя» для сучасності і майбутнього!

У розділі докладно проаналізовано проєкт федеративної перебудови Європи Адама Чарторійського, що засновувався не на врахуванні інтересів націй, а панславізмі та балансі міждержавних інтересів (читай – інтересів імперій). В його розмірковуваннях просвітницькі теоретичні засади вступали в явний дисонанс з політичними реаліями того часу і швидше були повернуті у минуле, ніж у майбутнє. У другій половині XIX ст. федералістичні ідеї надихнули низку польських ідеологів і політиків лівих рухів, насамперед соціалістів і соціал-демократів, які виходили з намірів «поєднати минуле і сучасне», але нехтуючи майбутнім. Фактично йшлося про творення польської великодержавної федерації за зразком Речі Посполитої (поєднання соціалізму і націоналізму). Соціалістичні проєкти федералізації «соціалістичної Європи» на початку XX ст. отримали значний суспільний розголос. Але польські візії цієї федерації залишались великодержавними.

«Габсбурзька» традиція федералізму розкрита і проаналізована Дисертантом на прикладі поглядів видатного історика чеха Франтішека Палацького та угорських інтелектуалів, які змушені були враховувати великодержавні наміри німців, які прикривалися федералізмом і складали небезпеку для ненімецьких спільнот, які також формувалися у модерні нації. Тому їхні проєкти для Європи мали швидше децентралізаторське, а не федералістське спрямування. Водночас, угорські візії федералізації (Дунайська федерація), хоча й залишались в рамках австрофільства, але більшою мірою відбивали великодержавні тенденції угорської еліти.

У дисертації представлено також «неросійські» варіанти панславістських ідейних побудов: «християнський» пропольський панславізм Адама Міцкевича, такий же пропольський демократичний панславізм і месіонізм Йоахима Лелевеля, панслов'янський федералізм Людовіта Штура і Миколи Костомарова, анархічний федералізм Михайла Бакуніна і громадівський федералізм Михайла Драгоманова. Всі різновиди трактування федерацій відбивали тогочасні процеси, котрі можна презентувати одним терміном – модернізація традиційних суспільств і устроїв. Націєтворення було, напевно, найпотужнішим стимулом переосмислення системи державних інституцій і політичних програм.

Третій розділ присвячено розгляду питання федералізму в багатонаціональній монархії Габсбургів впродовж XIX ст., де основним завданням було збереження імперії та зміцнення монархії з допомогою пошуку моделей певної децентралізації. Одною з них стала дуалістична монархія і правова держава, в яких прослідковувались риси федералізму. Але, як слушно стверджує Дисертант, це був середньовічний федералізм, заснований на посилення прав аристократії т.зв. «історичних земель (корон)». У 1867 р. він дав можливість на певний час зберегти монархію та імперію. Водночас він спровокував дискусію пізніших і сучасних істориків щодо форми політичної системи Австро-Угорщини: чи це була федерація чи централізована монархія? Здобувач дуже обережно підходить до оцінки цього питання і не наважується

чітко окреслити свої позиції в дискусії. Але цілком вірно відзначає, що здійснена перебудова імперії відкрила нові можливості для поширення модерних ідей та ідеологій, котрі підважували її консервативні основи.

У другому підрозділі проаналізовано австромарксистські пропозиції перебудови Австро-Угорщини (К.Реннер і О.Бауер) з метою її збереження. В основі їх міркувань лежала засада «автономії національностей», яка, як показав Дисертант, підривала застарілу систему «історичних земель» на догоду національно-персональній автономії одиниць. У підсумку такі наміри були спрямовані на збереження імперії за рахунок розширення національних прав. Фактично йшлося не про федералізацію, а про децентралізацію політичної системи.

Ідеї та діяльність групи т.зв. «бельведерського кола» окреслені в третьому підрозділі третього розділу дисертації. Його представники прагнули обґрунтувати ідею створення австро-угорсько-слов'янської держави (Сполучені Штати Великої Австрії), а ідеологом проекту виступав румунський правник Аурель Поповичі. Його пропозиції «етнічної» федералізації Австро-Угорщини під скіпетром Габсбургів насправді були, як вірно відзначив Здобувач, «консервативною утопією», яка не враховувала тогочасних реалій.

У четвертому розділі в полі зору Дослідника опинилися проекти політичної перебудови в Російській імперії під впливом модернізаційних процесів. В їх епіцентрі опинилися дві проблеми – обмеження / ліквідація самодержавства і національні рухи. Проаналізовано погляди російських лібералів початку ХХ ст., які ґрунтували свої пропозиції на західноєвропейських ідеях (Пьотр Струве, Пьотр Долгоруков, Федір Кокошкін, Володимир Гессен, Сергій Котляревський, Сергій Корф), але в більшості розглядали федералізм як «обласну автономію» та інструмент збереження імперії.

Цікаві узагальнювальні спостереження зробив Дисертант щодо проектів перебудови Росії авторства представників польського, єврейського та українського національних рухів. За академічною традицією вони здебільшого будували ідеальні моделі перевлаштування імперії в глибокому переконанні про можливість «європеїзації» Росії. Тому гасло національної / територіальної автономії було найбільш популярним. Важливо відзначити, що цього гасла загалом дотримувалися і ліві партії, але виходячи із зовсім інших позицій, ніж ліберали чи націоналісти. У дисертації вірно відзначено, що погляди польських, українських та єврейських інтелектуалів на політичні процеси та федералізацію формувалися під впливом європейських теоретиків, були зумовлені бажанням насамперед зміни форми влади в імперії, будуючи ідеальні та утопічні проекти її «покращення».

На думку Дисертанта, білоруський та литовський проекти ставили ті ж самі автономні завдання, але з відмінною від інших національних рухів імперії мотивацією. Водночас, Перша світова війна спонукала відродження ідеї литовсько-білоруської федерації, яка протистояла і Росії і Німеччині і Польщі, а згодом – «Балто-Чорноморської конфедерації» за участю Латвії, Польщі та України.

Академічне середовище в Росії також реагувало на події в річищі ідей державно-правової перебудови політичної системи імперії. У дисертації подано характеристику концепцій «дуалістичного федералізму» Олександра Яценка, «союзних держав» Олександра Жиліна.

У п'ятому розділі Здобувач перейшов до аналізу федералістичних концепцій, які поставали під час і після Першої світової війни і під її впливом. Для інтелектуальних і політичних еліт досліджуваного регіону характерними у цей час були два впливові чинники – етнічний націоналізм й імперські інтереси. З їх допомогою Дослідник пояснює переплетення національних і соціальних ідей в процесі становлення національних держав Центрально-Східної Європи, відзначаючи відмінності національних ідеологій і рухів т.зв. «державних» і «недержавних» націй. Але у всіх випадках ідея федералізації представлялася важливою умовою самовизначення. У зв'язку з цим розглянуто ідеологічні та міжнародні підстави федералізації новопосталої Польщі («Міжмор'я»), в яких яскраво відбивалися традиції «історичного» трактування майбутнього польської державності. Заторкнуто також інші проекти постімперського влаштування Центрально-Східної Європи, зокрема, Вітольда Каменецького, Поля Гіманса, які мали явно антиросійське спрямування. Але обидва проекти зазнали поразки через внутрішні суперечності між елітами новостворених держав.

Певну роль у впорядкуванні післявоєнної ситуації в регіоні відіграв проект «Слов'янської імперії» на руїнах монархії Габсбургів в інтерпретації чеха Карла Крамаржа, в якому чітко проступали підстави панславізму російського гатунку і які мали небагато спільного з федерацією. В іншому ключі трактував ідею федералізму чех Томаш Масарик, для якого вона була інструментом досягнення державної незалежності і національної безпеки в післявоєнній Центрально-Східній Європі «малих націй». Його проект федералізації регіону («нової Європи») в умовах післявоєнного перевлаштування континенту отримав серйозну підтримку держав-переможниць у війні.

З розвалом Австро-Угорщини був пов'язаний ще один федеративний проект т.зв. «Дунайської конфедерації», до аналізу якого Здобувач звернувся в третьому підрозділі п'ятого розділу. Проект Оскара Ясі («Пентархія»), був обтяжений також «історичними візіями», відбивав тенденцію до творення нової, по суті імперської угорської нації всупереч розвитку національних рухів, що діяли на терені Угорського королівства. Дунайська конфедерація «історичних народів» імперії Габсбургів повинна була протистояти домінуванню німецького і російського чинників на континенті, що, у підсумку, виявляло прагнення домінації Угорщини та угорців в регіоні.

Останній шостий розділ дисертації звертає увагу на «долю» ідеї федералізму в Росії під час і після Лютневої революції і більшовицького перевороту 1917 р. У ньому йдеться про різні підходи до трансформації монархії та імперії в світлі піднесення національних рухів та використання ідеї федералізації. Саме федералізм, як свідчить аргументація Здобувача, був тим інструментом, який російська еліта намагалася використати для «рятування» імперії під виглядом федерації.

Треба погодитися з Дисертантом в тому, що найбільш чіткі обриси змісту федералізації Росії ми і сьогодні знаходимо в працях видатного, але призабутого нині українського соціолога Ольгерда Бочковського (с.318 і наст.).

Г.О.Корольов не міг обійти стороною питання «української автономії», присвятивши йому підрозділ шостого розділу хоча цій темі присвячено сьогодні чимало змістовних досліджень. Загалом тут Дослідник повторює апробовані на нині пояснювальні аргументи щодо використання ідеї федералізації для легітимації української нації і державності в російському імперському просторі у формі національно-територіальної автономії. Водночас, як серед політичних еліт, так і в суспільній свідомості українців того часу не було одностайного тлумачення вживаних термінів «автономії», федерації» тощо, і в більшості випадків вони зводились до легітимації національного руху. Заслуговує на увагу трактування Акту Злуки УНР і ЗУНР 1919 р. як елементу «внутрішньої» федералізації України. Можливо, варто, однак, у цьому місці дописати – «вимушеної», а не закономірної (с.328). Слушно підкреслено Дисертантом, що звернення українських діячів до ідеї регіональної федерації були пов'язані із загрозою з боку більшовицької Росії. Серед таких проектів був і швидкоплинний українсько-білоруський 1918 р., який не вийшов за рамки розмов.

Однією з проблем шостого розділу стало питання проектування федеративних утворень у Центрально-Східній Європі задля протистояння зазіханню з боку більшовицької Росії в 1919-1920 рр. Насамперед йдеться про білоруські та українські плани, пов'язані з порятунком спадщини БНР і УНР. В тому числі і за рахунок федеративного облаштування радянських республік (М.Грушевський), а також внутрішньої федералізації України (О.Ейхельман).

Завершальним акордом шостого розділу є аналіз більшовицьких підходів до федералізму та його реалізації в російських просторових рамках. Автор небезпідставно стверджує, що більшовицьке трактування федералізму не виходило за рамки «третього явища російського імперіалізму» (за М.Бердяєвим). У дисертації переконливо показано, що національна і федералістська риторика більшовиків була лише інструментом для реалізації великодержавних ідей.

У Висновках підведено підсумки дослідження, визначено ідейні і політичні чинники популярності концепту федеративного перевлаштування регіону Центрально-Східної Європи, що стало однією з модерних ідеологій XIX і початку XX ст. Слушно підкреслено, що діячі цього регіону, які зверталися до федералізму як інструменту розв'язання національних проблем, завжди виступали з позицій слабкості. А їхні федералістичні візії з сьогоднішніх позицій можна кваліфікувати як «ідеологічні утопії», які були далекими від реальної політики (с.360). Але водночас вони просували в суспільну свідомість народів регіону ідеї демократії, гуманізму і права, які підважували існування на той час імперські системи. І якщо до 1914 р. можна говорити про «націоналізацію імперій», то після нього вже про «імперіалізацію націй» (намагання забезпечити особливі права власної нації), що передбачала боротьбу за території і привілеї. Це, на думку Дослідника, призвело до того, що новопосталі держави у

міжвоєнний період тою чи іншою мірою перетворились на диктатури в різноманітних варіаціях. І з цим треба погодитись.

Разом з тим, обов'язком опонента є знаходження слабких або дискусійних місць дисертації. У даному випадку їх є не багато. Зокрема, у методологічному супроводі дослідження Здобувач спирається головною мірою на конструкціях американського соціолога Квентіна Скіннера з його посиленою увагою до семантичного аналізу (с.59). Це цілком можливо, зокрема коли йдеться про взаємодію тексту і контексту. Але не зайвим було би сягнути і до конструкцій одного з головних теоретиків інтелектуальної історії Дональда Келлі (Donald R. Kelley), який навіть не згаданий у дисертації.

Не можна погодитись з методологічним твердженням Дисертанта про те, що «ідеологію зрозуміти через світогляд можна, а світогляд через ідеологічні цінності, ні» (с.61). Така постановка співвідношення ідеології і світогляду протиставляє ці два раціональні феномени і заперечує культурно-епістемологічний характер пізнання як такого. Ідеологія є невід'ємним елементом і основою світогляду, якщо не розуміти її тільки як політичну ідеологію.

Не можна заперечити чудову обізнаність Дисертанта із світовою науковою літературою, на яку він постійно посилається і з якою дискутує. Однак, шкода, що він якимось проігнорував хоча й невеликий, але помітний доробок українських істориків, які вперше в українській історіографії підготували узагальнену «Історію Центрально-Східної Європи» (Львів, 1999) – єдиний синтезуючий український погляд на регіон.

І тільки одне суттєве граматичне зауваження: Сталін ніколи не був «Йосипом» (с.211).

Повертаючись до здобутків Дисертанта, можна констатувати, що його дослідження засвідчує високу ерудицію Автора, його широкий кругозір і вміння теоретичного опрацювання багатого фактографічного матеріалу. Зроблені висновки вирізняються переконливою аргументацією. Текст дисертації (як і монографія та інші публікації Автора) створюють широку картину інтелектуального і суспільно-політичного розвитку країн і народів Центрально-Східної Європи в контексті світових та європейських відносин. Особливо слід відзначити вміння дозування опрацьованого матеріалу, вибір ключових моментів, які дозволяють робити обґрунтовані і чіткі висновки, фаховий аналіз історичних явищ з позицій сучасного стану науки. Про це свідчить також постійна дискусія автора з провідними сучасними вченими по важливих проблемах інтерпретації минулого.

Здобутком Дисертанта є ясний стиль викладу з використанням риторичних фігур, що робить текст логічно послідовним і зрозумілим, а також добра українська мова і майже повна відсутність граматичних помилок.

Підводячи підсумки короткого аналізу дисертаційного дослідження Г.О. Корольова, можемо констатувати, що до захисту представлено роботу, яка має важливе історіографічне значення для розвитку і збагачення науково-історичного знання як в Україні, так і за її межами. Запропоновані її Автором

оцінки і висновки мають важливе теоретичне і практичне значення і, сподіваюсь, увійдуть до багатьох монографій, посібників і статей, присвячених формуванню картини модерного світу у довгому ХІХ і «екстремальному» ХХ століттях.

Вважаю, що дисертація Геннадія Олександровича Корольова, разом з опублікованими ним монографією і науковими статтями, а також автореферат дисертації засвідчують поважний науковий доробок їх Автора, який відповідає вимогам п.°10 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету міністрів України 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19 серпня 2015 р., № 1159 від 30 грудня 2015 р та № 567 від 27 липня 2016 р.), а сам Автор – Геннадій Олександрович Корольов заслуговує присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія.

Доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Л.О. Зашкільняк

Підпис Зашкільняка Леоніда Опанасовича підтверджую.

Учений секретар
Львівського національного університету
імені Івана Франка, доцент

О.С. Грабовецька

14.02.2020 р.